

Сонымен қатар, дискурс көбінесе тілде жасалған коммуникативті актілердің реттілігін білдіреді. Мұндай дәйектілік диалог, әңгіме, өзара сілтемелері бар және жалпы тақырыпқа арналған жазбаша мәтіндер және т.б. болуы мүмкін.

Дискурс белгілі бір тіл саласына сәйкес келетін тілдің белсенділігімен байланысты және ерекше лексикаға ие деп саналады. Сонымен қатар, дискурстың өнімі белгілі бір ережелерге (синтаксиске) және белгілі бір семантикаға сәйкес жүзеге асырылады, онда оның шектеулі сипаты пайда болады. Дискурс белгілі бір семантикалық өрісте жасалады және белгілі бір мағыналарды жеткізуге арналған, ол өзіне тән грамматикамен коммуникативті іс-әрекеттерге бағытталған. Дискурстың шешуші критерийі - бұл тілдік құрылымдар құрылатын арнайы тілдік орта. Осы түсінікке сәйкес дискурс дегеніміз – «тілдегі тіл», яғни белгілі бір лексика, семантика, прагматика және синтаксис, олар өзекті коммуникативті актілерде, сөйлеу мен мәтіндерде идеология ретінде көрінеді.

Осыған байланысты 1960-1970 жылдардағы дискурс сөйлемдердің немесе сөйлеу актілерінің байланысты тізбегі ретінде түсінілді [11, 8].

Сонымен дискурс әртүрлі сөйлеу аспектілерін, яғни сөйлеу стилін, сөйлеу тактикасын, ақпарат пен бағалау құралдарын немесе сөйлеу белсенділігін және бүкіл халықтың санасында образ тудыру т. б. мәселелерді қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл. ISBN 9965-409-88-9
2. Алкебаева Дина Ақбергекқызы. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Алматы, 2006, 270 б.
3. Жербило т.в. лингвистикалық терминдер сөздігі: ред. 5-ші, испр - е және қосымша. Назран: Қажылық, 2010. 486 Б.
4. Садирова К.Қ. С 14 Дискурс талдау теориясы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, 2012. – 90 бет. ISBN 9965 – 9424-1-2
5. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет. ISBN 9965-822-10-7
6. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. ISBN 9965-32-491-3
7. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007. ISBN 9965-08-235-9
8. Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990, с. 136.
9. Захарченко Е. Н., Комарова Л. Н., Нечаева И. В. Новый словарь иностранных слов. М., 2008, с. 271.
10. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // IV Международная научная конференция «Язык, культура, общество» . Москва, 27—30 сентября 2007 г.: Пленарные доклады. — М.: Московский институт иностранных языков; Российская академия лингвистических наук; Институт языкознания РАН; Научный журнал «Вопросы филологии», 2007. — С. 86-95.
11. Караулов Ю. Н., Петров В. В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В. В. Петрова; Под ред. В. И. Герасимова; Вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. — М.: Прогресс, 1989. — С. 8.

Хамзина Г.С., ф.ғ.к., доцент, **Нурмагамбетова А.,** студент
М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл қ.
gulzada_76@mail.ru

О.ӘУБӘКІРОВТІҢ САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қазақ тілі ұйқасты, ырғақты, айшықты сөз орамдарын жасауға келгенде, дәстүрі мол, аса бір икемді тіл екендігі мәлім. Ол байлықты мақал-мәтел, нақыл сөз сияқты халықтық қазынадан да таба аламыз. Мақалдар мен мәтелдер – ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан қанатты сөз өнері. Кейбір мақал-мәтелдер заманның ағымына сай өзгеріп айтылады, кейде тіпті тыңнан жаңа мақал-мәтелдер шығарылып отырады. Олардан қазақ халқының ақыл-ойы мен даналық тапқырлығы танылады.

Мақалдап, мысалдап сөйлеу тапқырлық негізінен шығады. Сықақтың дәрежесі кімге қандай жағдайларға байланысты айтылуына қарай айырылады.

Мақал-мәтелдер образды, бейнелі түрде келіп, астарлы, ауыспалы мағына береді. Қазақтың көптеген халық мақал-мәтелдерінің мағынасында мысқыл, сатиралық әшкерелеуші үн бар. Мақал-мәтелдерде кездесетін күлкі-сықақтың әр алуан рендеріне мысал келтірейік: «*Жығылып жатып, сүрінгенге күлген*», «*Көрмес түйені де көрмес*», «*Екі құзғын таласса, бір қарғаға жем болар*», «*Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас*», «*Екі сиыр сауғанның айраны бар, қос қатын алғанның ойраны бар*», «*Екі қатын алғанның дауы үйінде*», «*Түйе көп болса, жүк сыймайды*», «*Қатын көп болса, ожауды ит жалайды*», «*Қойшының қызы қой келгенде іс тігеді*», «*Ақсақ қой түстен кейін маңырайды*», «*Түйе сойған, ешкі сойғаннан дәметеді*», «*Қой көрмеген көргенсіз қуалап жүріп жаяды*», «*Ұялмаған бұйырмағаннан ішеді*», «*жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас*», «*Сұмырай келсе, су құриды*», «*Біреу қарным тояма деп армандар, біреу әкім қылып қояды ма деп армандар*» т.б. Бұл келтірілген мысалдардың бәрінде де астарлы күлкі, сын-сықақ бар.

Мақал-мәтелдер тек ауызекі сөзді көркейту үшін ғана емес, көркем шығармаларда да жиі қолданылатыны аян. Тілімізге ажар беріп, сөзімізге жан бітіретін мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер, айшықты сөз тіркестерінің суреткер шығармасында алатын орны ерекше. Бұл жөнінде ғалым Е.Жанпейісов былай деп тұжырымдайды «Жазушы тіліндегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа құралдары шығарманың жалпы идеялық-тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [1, 17].

Сықақшылар мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді орынды қолдану арқылы суреттеп отырған оқиғаны, кейіпкердің іс-әрекетіндегі жағымсыз қылықтарын мысқылдап, айтайын деген ойын оңай түсіндіреді. Әсіресе халықтың мақал-мәтелдері мен айшықты сөз үлгілері жағымсыз кейіпкерлердің сөйлеу өрнектерінде жиі кездесіп отырады. Олар сөйлеушілердің өз мақсаттарын ақтауға жұмсалған. Бірақ олардың мән-мағыналары мен қолданылу тұрғысы арасындағы кереғарлық кейде сөз иелерін әшкерелеуге қызмет етеді. Сөйтіп, олардың тілдік мінездемесін жасайды. Күлкі-сықақтың орынды қолданылған мақал-мәтелмен үндесіп жатуы шеберлікті талап етеді. Қаламгерлер мақал-мәтелдерді шығармаларында орынсыз тықпаламай, суреттеп отырған дәуірге, кейіпкердің іс-әрекетіне мағынасы сай келетіндерін теріп алатыны – сондықтан.

Сатиралық шығармаларда сықақ мағыналы мақал-мәтелдерді өз қалпында, синтаксистік, морфологиялық жағынан құбылтпай, өзгеріссіз қолдану аясы жиі кездеседі. Түп нұсқасын сақтап қолданылған мақал-мәтелдерге мысалдар келтірейік: *Құрғақ қасық ауыз жыртады» дегені және бар.* Соны ескеріп мына бір конверттің ішіне, назымызды, бозынамызды салдық. Тәк. (О.Ә., 18-б.). «-Елді не аз бүлдіреді, не таз бүлдіреді» деген, – деді қаба сақал шал, алдындағы балдақтарын алып жанына қойып». «*Еңбектен қаисаң дөңбекке*» дегендей шекелеріңді шербен арттыра тиетін дөңбекке тап боласыңдар, деп айтуға оқталдым да, өзі де күйіп отырған қонағымды күйдірмейін деп, сабыр еттім (О.Ә., 88-б.). Жоғарыдағы мақалдардағы ойды басқа оймен жанастыру үшін, мақал мен басқа сөздердің арасына көбінесе «*деп*», «*деген*» етістігін қойып айтылған. «*Де*» етістігі арқылы екі негізгі ойды құрап, сөйлем мен сөйлемді жалғастыру – мақал тәрізді тізбектердің «қаймағын бұзбау», стандартты қалпын өзгертпеу керек екендігін көрсетеді. «*Ұсынған басты балта шаппайды*» (Ымды білесіз бе). *Үлкен пышақ ұялғаннан өтеді» дегенде, құдай еркек қып жаратып қойған соң, амал жоқ, қалқып жүр береді екенсің (О.Ә., 38-б.). Түлкінің қызылы өзінің соры» дегендей, анау түлкіні көрдіңіз бе?, жаңа ғана қарға аунап тұрғандай құтыра құлпырып тұр (О.Ә., 45-б.). «Қасқыр енді қой жемеймін» десе, сенер едім, ал ағаның арақты қойдым дегеніне сенбей отырмын, ой, тоба-ай (О.Ә., 59-б.). Мына мысалдарда да автор мақал-мәтелдердің түп нұсқасын сақтап, өзгеріссіз қолданған. Мақал-мәтелдер құрылымы мен лексикалық жақтарынан өзгеріске түспей, кейіпкер аузына түсуі өзіндік әсер берген. Автор халық даналығын оқиғаға орай, кейіпкер әрекеті мен мінезіне сай жұмсаған.*

Қолдану ретіне қарай мақал-мәтелдердің компоненттері мәтін ішінде өзінің негізгі мағынасында, не ауыс мағынасында да қолдана береді. «*Бұра сөйлеген күлкіге жақсы» дегендей, халық мақалын ауыс қолданудың да сатиралық шығармаға тән келетінін байқауға болады. Айталық, мына сөздердің астарында көп нәрсе аңғарылады: «Жай балта Айбалта болсам екен деп армандайды», «көзі сау қылиға күледі, соқырға қыли да күледі». Әрине, жай балта, айбалта сөздерінің астарында адам бейнесі тұрса, екінші мысалдағы «жыртық тесікке күледі» мен мағыналас екендігін байқаймыз.*

Осылайша бірде образды суреттеуде қолданса, кейде образды келемеждеу барысында соңғы түйін, автордың өзіндік көзқарасы, кекетуі ретінде пайдаланылады.

...Бақабасты еркегің осы болады.

Әлгіндегі Тотия деген

Алтынбасты әйелдің досы болады.

«Қалған көңіл - шыққан жан» (О.Ә., 81-б.) деген мақал осы болады, – деп автор түйіндегенде оқиғамен айтылмақ: «Қалған көңіл - шыққан жан» мәтелімен тұжырымдалған.

Жалпы, сатиралық шығармаларда мақал-мәтелдер жай сөйлем түрінде де, күрделі сөйлем түрінде де кездеседі. Мақал-мәтелдер жай сөйлемде, көбінесе есімше немесе етістіктің тұйық рай формасында көрінеді. Қазақ тілінде есімше тобы көп тараған форма екенін бұл жерде ескертетін жай. (Ала қойды қырыққан жүнге жарымас).

Қазақ мақал-мәтелдернің бір сыпырасының бойында құрамалас сөйлемнің барлық қасиеттері де кездеседі. Мақалдарда жасалған құрамалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдер бірігіп, бір күрделі ойды білдіреді. Сөйлемнің ең бірінші шарты ойдан басталса, мақалдар сол ойды нығарлай түседі, себебі әрбір мақалдың негізінде терең ой түйіні жатады. Күрделі сөйлемдерден тұратын мақал-мәтелдер мағынасына қарай екі топқа бөлінеді. Бірінші топтағы сөйлемде компоненттер арасындағы екі бөлек сөйлемнің тәуелсіз, қарама-қарсы салыстырмалы қатынасын қарастырады. Мысалы, «Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піснегі». Ал, екінші топтағы сөйлемдерде компоненттері бір-біріне байланысты, тәуелді болып, олар не шартын, не себебін айтады. Ұлығын соқыр болса, бір көзіңді қысып жүр» дегіңіз келіп отыр ғой... (О.Ә., 81-б.). *Бастығым ақсақ екен деп ақсаңдап жүретін жәйім жоқ* (О.Ә., 57-б.).

Мақал-мәтелдердің өзгеріске түсуі стильдік қолданыста сөз зергерлерінің сөз саптау шеберлігіне қарай құрылған. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, мән-мағынасына, бүкіл тіркеске негіз дәнекер болып тұрған бейнеге еш әсерін тигізбейді. «Мақал-мәтелдердің осылайша әртүрлі өзгерістерге ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін инварианттар дейміз. Олардың пайда болуында белгілі бір заңдылық жоқ. Инварианттық өзгерістер көркемдік өрнегін, образы мен бейнелеушілік әсерін, эмоция-экспрессивті қуатын бойында сақтай отыра, пайдаланатын талантына байланысты» [2, 209] – деп саралайды Ә. Қайдар. Негізінен сықақ туғызу үшін сатиралық шығармаларда қолданылатын мақал-мәтелдер автордың өзгертуімен де өзіндік көрініс тауып жатады. Кей жазушылар әрбір мақал-мәтелді ырағына сай, кейде түп нұсқасын сақтап өзгеріссіз алады да, сөйлем ішінде оларға қосымшалар жалғап отырады, бірде олардың кейбір сөздерін басқа сөзбен ауыстырып қолданады. Мысалы:

- Ә, келдің бе?

- Келдім, кешегінің қисығын түзеп, артығын күзеп, қайта бастырдым.

- Әкел, көрейін.

- Мінекейіңіз.

- Ым – ым, дұрыс...- деді директор соңғы бетін ашып жіберіп, өзінің фамилиясын көргенде, сыйлық алатындардың тізімінде тұрғандай күлімсіреп.

- Мынауың кім? - деді.

- Жолдас директор, өзіңіз негізгі авторсыз, «ұстазсыз шәкірт- құйрықсыз құс» дегендей... Ә, солай ма? «ініден ізет» дейсің ғой». Келтірілген мәтінге назар аударсақ, қолданылған мақал мәтіннің мағынасын толық ашып тұр. Біріншіден *ұстазсыз шәкірт- құйрықсыз құс* құрылымына келсек, лексикалық компоненті өзгерген. Халық даналығында *шәкіртсіз- ұстаз тұл*, екіншіден лексикалық мағынасы, грамматикалық құрылымы да өзгертілген. Компоненттік құрамы қысқартылған мақалды «ініден ізет» тіркесінен көреміз. Әрі қарай ағасының ініге көрсетіп отырған құрметін оқырман өзі де түсінеді немесе директордың қолданған «нақыл сөзінен» қызметкерінің образы ашылып отыр. «Кісі елінде шабақ болғанша, өз елінде шанақ бол» Елге қайт! (О.Ә., 208-б.). Мұнда сықақ мағына тудыру мақсатында жалпы қолданыстағы мақалдар өзгеріске ұшыраған. Ал, инварианттық өзгерістерде эмоционалды-экспрессивтік реңк басым.

Мақал-мәтелдер мәтін үзіндісінде қолданылуымен бірге оның жеке тұрып, өзгертіп мысқылдау мақсатында іске жаратылатыны төмендегі фактілерден көреміз: «*Біреуге қыз қайғы, біреуге түз қайғы*». *Қыз, түз* сөздері жан, мал сөздерінің орнында беріліп, бір қолданыс үшін жасалса, «*жыланға жүн біткен сайын қалтырауық болады*» мәтелінде «*жан*», «*түк*» сөзінің орнына берілген.

Сондай-ақ, мақал-мәтелді өз қалпында ғана емес, еркін сөз тіркестері түрінде қолдану жиі кездеседі. Бұндай тәсілдер нәтижесінде окказионалдық қолданыстарды аңғаруға болады. Мысалы:

Қабылдаушы Көрмес түйені де көрмес деген халық мәтелін сәтті қолданып, кекесін білдіреді. Сонымен бірге қысқа қайырылған жауаптан тыңдаушы біраз нәрсені түйіндейді.

- Кешіре көріңіз, Қаске-аға, іріктің аузынан шірік шығады емес пе, албасты басып аңдамай сөйлеп қаппын,- деп құйрығын жыланша ирелеңдетті.»

Талабы жоқ адам – шалбарының балағы жоқ адам секілді сорлы зой. Құр ауыз алысқа алып бармайды. Ауызға қоса талап, талант керек (О.Ә., 18-б.).

Сатирада мақалдар мен тұрақты тіркестерді орынды пайдалану үрдісінде сықақ мағына беретін мақал-мәтелден айыра танығысыз ұйқасты жолдар мол кездесетінін мына мысалдар да дәлелдейді: «Еріккенге ермек керек, ерігіп те көрмек керек екен». «Әйел түсінде еркек көретін шығар, еркек байғұстың түсі де қыз-қырқынға толы ертек шығар». «Еріккен елге ермек керек, тегін қызықты көрмек керек». «Тауықтың түсіне тары кіреді, адамның түсіне тауықтан басқаның бәрі кіреді» т.б.

Нақыл, дана сөздер сатиралық шығармалардың әсерін арттырып, керек жерде афоризм ретінде өте бір қисынмен кірістіріліп отырады. «Афоризм қаламгердің өз басынан өткерген, алайда дәлелдеуді қажет етпейтін шындықты рухани қорытып шығаруы нәтижесінде пайда болады. Афоризм, әдетте, көп мағыналы болып, өмір қайшылықтарының өткіншілігіне негізделеді» [3, 24]. Қаламгер басты мақсаттары – адам бойында кездесетін жағымсыздықты міней отырып, біршама тұжырымды түйін жасау. Рас, кейде сатириктердің тұтас жинақтарын оқи отырып, мына өмір, тіршілік тола кемшіліктер мен жағымсыздықтардан тұратын секілді көрінеді. Бірақ сатириктер шығармаларындағы бірде-бір мысқыл мен кекесінге, әжуа мен ашы сықаққа қарсы уәж айта алмайсың. Өйткені, ол өмірде бар. Нақыл сөздерден оқырманға даритын басты ой – «соны байқа, содан сақтан!». Мысалы: Жапалақта ән болмайды, жағымпазда ар болмайды. Мылжыңның билікке жеткені – құмға күріш еккені. Суайтқа ісің түскені - жүйкеннің іскені. Бұл мысалдарда жағымсыз көріністерді әшкерелеуде салыстыру тәсілі қолданылған.

Өткір сынауда, әжуалауда мақал-мәтелдер мен нақыл сөздердің маңызы зор екендігін сатира тіліндегі қолданыстардан көріп отырмыз. Мақалдардың ішінде ассонанс, аллитерацияны, ішкі ұйқасты, үндестігін жиі кездестіруге болады. Мақал-мәтелдер сатиралық шығарманың идеясына байланысты жұмсалып, семантикасы жағынан экспрессивті болып келеді. Осы мақал-мәтелдер сын-сықақ тудырып, шығармаға ерекше әсер беріп, идеясын аша түсуге ықпал ететіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968. – 265 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1999. – 209 б.
3. Әділова А. Сентенциялардың лингвистикалық сипаты. – Алматы, 2003. – 180 б.

Оразғалиева Гүлфарид Шамсуловна, канд. филол. наук, доцент
Профессор Академии «Volashaq» (Караганда)
orazgaliyeva_gulfaruda@mail.ru

КАЗАХСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ В СЛОВЕСНЫХ ОБРАЗАХ ШЕРХАНА МУРТАЗАЕВА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «ЧЕРНОЕ ОЖЕРЕЛЬЕ»)

Учитывая антропоцентризм современной лингвистики, согласно которой за каждым речевым произведением «стоит» не только языковая система, но и языковая личность, стилистический анализ должен быть ориентирован не только на определение стилистической маркированности (принадлежности текста к одному из функциональных стилей речи), но и на выявление индивидуальных особенностей стиля автора, отраженных в тексте.

Ю.Н. Караулов отмечает: «За каждым текстом стоит языковая личность». Он считает, что структура языковой личности состоит из трех уровней: 1) вербально-семантический, который предполагает для носителя нормальное владение естественным языком, а для исследователя — традиционное описание формальных средств выражения определенных значений; 2) когнитивный, единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой индивидуальности в более или менее упорядоченную, более или менее систематизированную